
ATENAEUM

Metabolismul dinamic al unui program arhitectural antic

ATHENAEUM

The Dynamic Metabolism of an Ancient Architectural Program

Vlad-Răzvan NICOLESCU

vladnicolescu1996@gmail.com

Universitatea de Arhitectură și Urbanism „Ion Mincu”, București, RO
“Ion Mincu” University of Architecture and Urban Planning Bucharest, RO

Rezumat

Ateneul reprezintă un tip de clădire cu o unică apariție atestată în istoria Antichității clasice, edificată în perioada de domnie a împăratului Hadrian, sec. al II-lea d.Hr. Despre această primă formă istorică de Ateneu, cunoscut în prezent drept Athenaeum-ul lui Hadrian, cunoaștem unele aspecte, conform menționării în literatura istorică antică în special despre funcțiune și evenimentele găzduite în acest loc. Alte indicii ce țin de trăsăturile arhitecturale ale edificiului rămân învăluite în incertitudine, în lipsa unor izvoare arheologice ale Romei antice atribuite acestui tip de clădire.

Cu toate acestea, investigațiile arheologice întreprinse odată cu extinderea liniei de metrou C a Romei, între 2007 și 2011, au avut ca rezultat descoperirea neașteptată a unui edificiu public atribuit perioadei de domnie a împăratului Hadrian (117-138 d.Hr.), pe baza căruia au apărut ipoteze conform cărora ar putea reprezenta forma antică a Ateneului.

Abstract

The Athenaeum represents a type of building with a unique appearance attested in the history of Classical Antiquity, built during the reign of Emperor Hadrian, century. II AD. About this first historical form of the Athenaeum, currently known as Hadrian's Athenaeum, we know certain aspects derived from its mention in ancient historical literature that speak mainly about the function and the events hosted in this place. Other clues related to the architectural features of the edifice remain shrouded in uncertainty, in the absence of any archaeological sources of ancient Rome attributed to this type of building.

However, archaeological investigations undertaken with the extension of Rome's metro line C between 2007 and 2011 resulted in the unexpected discovery of a public edifice attributed to the reign of Emperor Hadrian (AD 117-138), which has been hypothesized to represent the ancient form of the Athenaeum.

În paralel cu prima și unica sa apariție antică, Ateneul dispăre pentru o perioadă de mai bine de un mileniu care se suprapune în linii mari cu perioada Evului Mediu, dar cunoaște un puternic reviriment odată cu primele semne ale Modernității, începând cu secolul al XVII-lea.

Între aceste două perioade determinante pentru parcursul Ateneului, cea originară antică și cea de recurență modernă, se naște ambiguitatea din jurul programului în urma confruntării semnificațiilor asumate în Antichitatea clasică și alterările pe care acestea le suferă odată cu noile sale apariții.

Cercetarea cu privire la evoluția particulară a acestui program arhitectural urmărește tocmai încercarea de elucidare a ambiguității Ateneului, prin investigarea resurturile care stau în spatele resuscitării sale, precum și a trăsăturilor care caracterizează continuitatea fenomenul arhitectural al acestuia, altele decât simpla recuperare și perpetuare a denumirii sale.

Comparația dintre aceste două ipostaze este cea care conturează în cele din urmă profilul dinamic al Ateneului, materializat prin variațiunea de forme și sensuri pe care acestale cunoaște în urma revitalizării programului în diverse spații culturale. Astfel, dinamismul asociat Ateneului este o caracteristică desprinsă atât din ambiguitatea rezultată din diversitatea formelor moderne, cât și de pe urma evoluțiilor acestora care la rândul lor cunosc transformări în timp. Procesele evolutive la care sunt supuse aparițiile moderne ale Ateneului constituie dinamismul metabolic al acestuia, în permanentă rezonanță cu mult mai amplele fenomene care caracterizează în ansamblu spațiul cultural și social al Occidentului.

Cuvinte-cheie: program, Ateneu, dinamism, simbol, cultură, umanism.

In parallel with its first and only ancient appearance, the Athenaeum disappears for a period of more than a millennium that broadly overlaps with the period of the Middle Ages, but it experiences a strong revival with the first signs of Modernity, starting with the 17th century.

Between these two determining periods for the course of the Athenaeum, the original ancient one and the one of modern recurrence, the ambiguity surrounding the program emerges following the confrontation of the meanings assumed in Classical Antiquity and the alterations they undergo with its new appearances.

The research on the particular evolution of this architectural program aims precisely at the attempt to elucidate the ambiguity of the Athenaeum, by investigating the sources behind its revival, as well as the features that characterize the continuity of its architectural phenomenon, other than the simple recovery and perpetuation of its name.

The comparison between these two postures is what ultimately outlines the dynamic profile of the Athenaeum, materialized through the variation of forms and meanings that it knows following the revitalization of the program in various cultural spaces. In this way, the dynamism associated with the Athenaeum is a characteristic derived both from the ambiguity resulting from the diversity of modern forms, and from their evolutions which in turn know transformations over time. The evolutionary processes to which the modern appearances of the Athenaeum are subjected constitute its metabolic dynamism, in permanent resonance with the much wider phenomena that characterize the cultural and social space of the West as a whole.

Keywords: program, Athenaeum, dynamism, symbol, culture, humanism.

Introducere

Studiul se concentrează pe interogarea aventurii programatice a Ateneului, sub aspectul proceselor de sinteză și dezasiimilare la care sunt supuse semnificațiile accepțiunii antice de-a lungul revirimentului modern. În acest fel, este urmărită trasarea limitele în care are loc manifestarea dinamismul metabolic al Ateneului, prin studierea sensurilor particulare ale diverselor sale forme de recurență și ale particularităților culturale ale contextelor în care acestea sunt întâlnite.

Dincolo de caracteristicile morfo-tipologice, funcționale sau stilistice, ale diferitelor clădiri întâlnite sub denumirea de Ateneu, este subliniată importanța componentei simbolice a programului, ce ține mai degrabă de povestea din spatele fiecărei apariții și semnificații culturale mai profunde. Expunerea acestui cadru teoretic în care funcțiunea simbolică a Ateneului joacă un rol determinant contribuie la descoaserea ambiguității din jurul său, așa cum a fost prezentată ca fiind generată de comparația celor două ipostaze ale programului.

Dacă pentru forma sa originală antică sunt urmărite trăsăturile care conduc la conturarea profilului de semnificații care devine element de referință pentru întreaga evoluție a Ateneului, pentru perioada de recurență a programului sunt urmărite cu precădere preocupările teoriei și practicii de arhitectură care ajung să diversifice acest bagaj de simboluri în multiplele variațiuni ale formelor sale de reviriment. Din acest punct de vedere, investigația mizează pe convenția de acceptarea statutului de program arhitectural asociat Ateneului, atât în ceea ce privește forma antică reprezentată de Athenaeum-ul lui Hadrian, cât și pentru formele sale moderne, mai ales din perspectivă funcțională. Cu toate acestea, chiar singularitatea apariției clădirii în Antichitatea clasică implică nuanțarea convenției de lucru, iar pentru aceasta

Introduction

The study focuses on interrogating the programmatic adventure of the Athenaeum, under the aspect of the processes of synthesis and disintegration to which the meanings of the ancient acceptance are subjected throughout the modern revival. In this way, it is aimed to trace the limits in which the manifestation of the metabolic dynamism of the Athenaeum takes place, by studying the particular meanings of its various forms of recurrence and the cultural peculiarities of the contexts in which they are encountered.

Beyond the formal-typological, functional or stylistic characteristics of the various buildings found under the name of the Athenaeum, the importance of the symbolic component of the program is emphasized, which rather relates to the story behind each appearance and the deeper cultural meanings. The exposition of this theoretical framework in which the symbolic function of the Athenaeum plays a decisive role contributes to unraveling the ambiguity surrounding it, as it was presented as being generated by the comparison of the two poses of the program.

If for its original ancient form, the features that lead to the outline of the profile of meanings that become a reference element for the entire evolution of the Athenaeum are the ones followed throughout the study, for the recurrent period of the program it presents the preoccupations of the theory and practice of architecture which end up diversifying this sum of symbols in the multiple variations of the revival forms. From this point of view, the investigation relies on the convention of accepting the status of the architectural program associated with the Athenaeum, both in terms of the ancient form represented by Hadrian's Athenaeum, but also for its modern forms, especially from a functional perspective. However, the very singularity of the appearance of the building in Classical Antiquity implies the nuance of the working convention,

o înțelegere mai pragmatică a Ateneului îl asimilează unui tip de clădire, care poate prezenta similarități cu alte edificii antice mult mai bine cunoscute și documentate, dar care se diferențiază de acestea sub aspectul simbolismului asociat.

În privința resurselor documentare avute în vedere la elaborarea studiului, au fost consultate materiale științifice întocmite pe baza descoperirilor arheologice mai recente care au retrezeit preocupările arhitecturale legate de originile Ateneului. Rapoartele și articolele care descriu lucrările arheologice întreprinse în teren, precum și noile ipoteze elaborate pe baza acestora cu privire la începuturile programului, sunt interpretate critic în relație cu informațiile deja cunoscute, dar și cu noțiuni teoretice de arhitectură specifice perioadei moderne și contemporane a profesiei. În acest fel, este urmărită coerența demersului în încercarea de configurare a cadrului teoretic care să suporte analiza și compararea înțelesurilor Ateneului în cele două ipostaze ale evoluției sale.

Totodată, pentru plasarea fenomenului arhitectural asociat evoluției programului de Ateneu în contextul cultural mai larg al aparițiilor sale, studiul de față a apelat la documentația specifică teoriei și istoriei de arhitectură, precum și cercetări lingvistice de specialitate sau asociate filosofiei culturii relevante pentru parcursul programului arhitectural.

Provocarea investigației Ateneului în multiplele sale variațiuni moderne este reprezentată de amploarea pe care o cunoaște răspândirea aparițiilor sale. Astfel, este importantă distingerea dintre materializările sale în edificii arhitecturale înscrise în liniile ordonatoare, funcționale și simbolice, trasate încă din Antichitate și preluarea demunirii de Ateneu de către diverse instituții culturale

and for this a more pragmatic understanding of the Athenaeum assimilates it to a type of building, which may show similarities with other ancient edifices much better known and documented, but which differs from them in terms of the associated symbolism.

With regard to the documentary resources considered in the preparation of the study, scientific materials elaborated on the basis of more recent archaeological discoveries were consulted which reawakened the architectural concerns related to the origins of the Athenaeum. The reports and articles describing the archaeological work undertaken in the field, as well as the new hypotheses developed based on them regarding the beginnings of the program, are critically interpreted in relation to the information already known, but also to theoretical notions of architecture specific to the modern and contemporary period of the profession. In this way, the coherence of the approach is followed in the attempt to configure the theoretical framework that supports the analysis and comparison of the meanings of the Athenaeum in the two stages of its evolution.

At the same time, in order to place the architectural phenomenon associated with the evolution of the Athenaeum program in the broader cultural context of its appearances, the present study appealed to the documentation specific to the theory and history of architecture, as well as specialized linguistic research or related to the philosophy of culture relevant to the course of the architectural program.

The challenge of investigating the Athenaeum in its multiple modern variations is represented by the extent of its spread. Thus, it is important to distinguish between its materializations in architectural edifices inscribed in the ordering, functional and symbolic lines, traced since Antiquity, and the taking over of the Athenaeum name by various cultural institutions through which they wish to

prin care se dorește afilierea la semnificațiile asociate programului arhitectural.

În acest fel, se poate discerne cu adevărat caracterul dinamic al Ateneului, urmărindu-se coerența formelor sale arhitecturale, prin care acesta reușește să metabolizeze de-a lungul timpului schimbările de paradigmă ale mediilor culturale, mai cu seamă ale spațiului civilizației occidentale în care are loc proliferarea sa.

Athenaeum-ul lui Hadrian

În ceea ce privește relația dintre forma arhitecturală și aspectele funcționale asociate programului de Atene, nu se poate determina cu exactitate raportul formă-funcțiune pe baza izvoarelor istorice existente. Totuși, există cercetări mai recente declanșate de noile descoperiri arheologice atribuite perioadei de domnie a împăratului Hadrian care își propun desprinderea de particularități ale programului prin stabilirea gradului de similaritate cu alte programe arhitecturale antice, ale căror vestigii sunt mult mai bine documentate.

În lipsa unor astfel de certitudini cu privire la originile sale, genealogia denumirii joacă un rol determinant pentru înțelegerea contextului și semnificațiilor pe care le dobândește forma antică a programului prin singularitatea exemplului Athenaeum-ului lui Hadrian. Din punct de vedere etimologic, Athenaeum-ul face trimitere în mod explicit la orașul și zeița Athena și devine un tribut al romanilor la adresa culturii și civilizației Greciei antice, un pol important al vieții culturale a acestora începând cu perioada de domnie a împăratului Hadrian (76-138 d.Hr.), de altfel un filoelen înverdat. Întrucât denumirea este cea care trece proba timpului și este recuperată în Modernitate dincolo de programul arhitectural al Ateneului în multiple alte contexte (de către instituții, societăți culturale sau economice, publicații etc.) pare să fie ce care înmagazinează potențialul simbolic al programului. Totodată, denumirea

affiliate themselves with the meanings associated with the architectural program.

Thus, the dynamic character of the Athenaeum can be truly discerned, following the coherence of its architectural forms, through which it manages to metabolize over time the paradigm changes of cultural environments, especially of the space of Western civilization in which its proliferation takes place.

Hadrian's Athenaeum

Regarding the relationship between architectural form and the functional aspects associated with the Athenaeum program, one cannot accurately determine the form-function relationship based on existing historical sources. However, there are more recent researches triggered by the new archaeological discoveries attributed to the reign of Emperor Hadrian that propose to separate the particularities of the program by establishing the degree of similarity with other ancient architectural programs, whose vestiges are much better documented.

In the absence of such certainties about its origins, the genealogy of the name plays a decisive role in understanding the context and meanings that the ancient form of the program acquires through the singularity of the example of Hadrian's Athenaeum. From an etymological point of view, the Athenaeum refers explicitly to the city and the goddess Athena and becomes a tribute of the Romans to the culture and civilization of ancient Greece, an important pole of their cultural life starting from the reign of the emperor Hadrian (76-138 AD), otherwise a staunch philhellenic person. Since the name is the one that passes the test of time and is recovered in Modernity beyond the architectural program of the Athenaeum in multiple other contexts (by institutions, cultural or economic societies, publications, etc.) it seems to be what stores the program's symbolic potential. At the same time, the name

constituie un factor important pentru argumentarea unicității sale antice, existând o singură mențiune atestată a acestuia, dar și pentru înțelegerea diversificării și dinamismului pe care îl cunoaște programul odată cu formele de recurență, la mai bine de un mileniu distanță.

Așa că Aelius Hadrianus, mai apt pentru elocință și pentru îndeletnicirile civile, se întoarce la Roma, după ce fusese stabilită pacea în Orient. Acolo, în tradiția grecilor sau a lui Numa Pompilius, a început să se ocupe de practici religioase, de legi, de gimnazii, de învățați ajungând să fondeze chiar o școală de arte liberale, care se numește Athenaeum și să celebreze la Roma misteriiile zeitelor Ceres și Libera, cărora li se spune eleusine (Aurelius, 2006, p. 123).

Ce mai cuprinzătoare definiție de dicționar întâlnită în limba română caracterizează Ateneul ca *locul unde poeții și oratorii veneau să-și citească operele* (Șăineanu, 1929). Alte surse documentare mai recente definesc Athenaeum-ul ca loc de găzduire a activităților legislative specifice ale Senatului Roman, spațiul extraordinar pentru întrunirile acestuia (Garcia, 2015a). Astfel, conform acestor interpretări, originile programului se situează undeva la granița dintre formele arhitecturale educaționale sau culturale și cele instituțional-administrative.

În urma lucrărilor specifice întreprinse odată cu extinderea liniei C de metrou a Romei, între 2007 și 2011, au fost descoperit un edificiu cu două niveluri, a cărui construire a fost plasată în timpul domniei împăratului Hadrian, la începutul sec. al II-lea d.Hr., situat adiacent Forumului lui Traian, în *Piazza della Madonna di Loreto*. Trăsătura distinctivă a acestui edificiu o reprezintă succesiunea a trei aule care par a fi fost destinate găzduirii evenimentelor culturale sau ceremoniale, dată fiind proximitatea față de Forumul lui Traian și a funcției reprezentative pe care acesta o implică. Două dintre aceste trei aule pot fi

is an important factor for arguing its ancient uniqueness, as there is only one attested mention of it, but also for understanding the diversification and dynamism that the program knows together with the forms of recurrence, more than a millennium away.

And so Aelius Hadrian, who was more suited for declamation and civil pursuit, established peace in the east and returned to Rome. There, in the fashion of the Greeks or Pompilius Numa, he began to give attention to religious ceremonies, laws, schools and teachers to such an extent, in fact, that he even established a school of liberal arts, called Athenaeum, and celebrated at Rome in the Athenian manner the rites of Ceres and Libera which are called the Eleusinian Mysteries. (Aurelius, 1994, p. 16)

The most comprehensive dictionary definition found in Romanian characterizes the Athenaeum as the place where poets and orators came to read their works (Șăineanu, 1929). Other more recent documentary sources define the Athenaeum as a place to host the specific legislative activities of the Roman Senate, the extraordinary space for its meetings (Garcia, 2015a). Thus, according to these interpretations, the origins of the program lie somewhere on the border between educational or cultural architectural forms and institutional-administrative ones.

Following specific works undertaken with the extension of Rome's metro line C between 2007 and 2011, a two-level edifice was discovered, the construction of which was placed during the reign of Emperor Hadrian, at the beginning of the century 2nd AD, located adjacent to Trajan's Forum, in *Piazza della Madonna di Loreto*. The distinctive feature of this edifice is the succession of three halls that seem to have been intended to host cultural or ceremonial events, given its proximity to Trajan's Forum and the representative function it implies. Two of these three halls can be classified as more recent discoveries,

încadrate în categoria descoperirilor mai recente, pe când descoperirea celei de-a treia a avut loc cu un secol mai devreme, în timpul edificării clădirii *Assicurazioni Generali*.

Dintre lucrările mai recente care tratează problematica Athenaeum-ului, trezite de aceste noi descoperiri arheologice asociate programului, se remarcă cercetarea *Los Auditoria de Adriano y el Athenaeum de Roma*, aparținând lui Lopez Garcia Antonio, care confruntă informațiile deja cunoscute cu privire la istoria Athenaeum-ului și trăsăturile desprinse de pe urma analizării noilor vestigii arheologice.

Cel care a formulat ipoteza descoperirii Athenaeum-ului lui Hadrian odată cu vestigiile Romei Antice descrise mai sus a fost Roberto Egidi, arheolog și supraveghetor al lucrărilor din teren. Pe baza datării straturilor constructive identificate în acest loc, realizarea edificiului nou descoperit a putut fi încadrată în perioada de domnie a împăratului Hadrian, iar activitatea sa pare a fi continuat până spre a doua jumătate a secolului al V-lea. Data fiind situarea clădirii în proximitatea Forumului lui Traian, cea mai reprezentativă componentă a ansamblului arhitectural urbanistic a Forumurilor Imperiale, ipoteza cu privire la descoperirea enigmaticului Athenaeum al lui Hadrian, care pare să fi fost un pol important al vieții culturale și intelectuale a Romei antice, se dovedește plauzibilă (Egidi et al., 2011).

Aceste noi descoperiri și interpretările la care au fost supuse converg către elucidarea unor părți semnificative din ceea ce constituie enigma din spatele Athenaeum-ului, prin completările aduse cunoștințelor disponibile până în prezent. Totuși, ipotezele enunțate pe baza acestora conform cărora noile ruine reprezintă locul Athenaeum-ului lui Hadrian pot fi contestate, însă cu toate acestea nu reprezintă o alterare a accepției generale a Athenaeum-ului înțelesă ca spațiu pentru adunări excepționale, culturale, educaționale sau ceremoniale.

while the discovery of the third took place a century earlier, during the construction of the *Assicurazioni Generali* building.

Among the more recent works dealing with the problem of the Athenaeum, awakened by these new archaeological discoveries associated with the program, the research *Los Auditoria de Adriano y el Athenaeum de Roma*, belonging to Lopez Garcia Antonio, stands out, which confronts the information already known about the history of the Athenaeum and the features derived from the analysis of the new archaeological remains.

The one who hypothesized the discovery of Hadrian's Athenaeum together with the remains of Ancient Rome described above was Roberto Egidi, archaeologist and field supervisor. Based on the dating of the construction layers identified in this place, the newly discovered edifice could be built during the reign of Emperor Hadrian, and its activity seems to have continued until the second half of the 5th century. Given the location of the building in the vicinity of Trajan's Forum, the most representative component of the urban architectural ensemble of the Imperial Forums, the hypothesis regarding the discovery of Hadrian's enigmatic Athenaeum, which seems to have been an important pole of the cultural and intellectual life of ancient Rome, proves plausible (Egidi et al., 2011).

These new discoveries and the interpretations to which they have been subjected converge towards the elucidation of significant parts of what constitutes the enigma behind the Athenaeum, by additions to the knowledge available to date. However, the hypotheses stated on the basis of these that the new ruins represent the site of Hadrian's Athenaeum can be disputed, but nevertheless they do not represent an alteration of the general acceptance of the Athenaeum understood as a space for exceptional, cultural, educational or ceremonial gatherings.

La fel ca multe alte exemple de programe arhitecturale ale Antichității Clasice, Ateneul dispare pentru o perioadă îndelungată care se întinde până la zorii Epocii Moderne, când este supus unui amplu reviriment în forme dintre cele mai diverse. Ateneele *moderne* apar fie în configurații similare, ca sedii ale unor societăți culturale începând cu secolul al XVII-lea, fie sub forme hibride ale altor programe arhitecturale culturale mult mai ușor de definit încă din acea perioadă, precum biblioteci, teatre, care preiau denumirea de *Ateneu*. Perioada de discontinuitate a programului se suprapune în linii mari cu cea a Evului Mediu, iar printre cele mai importante resorturi care determină momentele de prag ale acestei discontinuități se situează influența culturală iudeo-creștină în spațiul civilizației occidentale ca opusă atitudinilor umaniste, liberale, asociate Antichității clasice.

În mod cert, urmările pe care le aduce dogma creștină în ceea ce privește epurarea moștenirii clasice și implicit asupra aventurii programatice a Ateneului sunt mult mai variate, însă estomparea doctrinei creștine sub Lumini și așezarea civilizației Occidentului pe principiile cartezianismului coincide cu recuperarea și proliferarea programului de Ateneu. Dincolo de variațiunea formelor târzii de recurență pe care le cunoaște programul, fie că este vorba de o continuitate a sa prin metamorfozare și adaptare la diversele medii în care au loc aparițiile cu implicațiile culturale și identitare inerente sau este vorba de adoptarea denumirii Ateneului sub pretextul bagajului simbolic asociat acestuia, programul propagă peste timp valorile umanismului antic, care ajung să se racordeze la principiile Luminilor de emancipare a maselor pe fundamente științifice.

Astfel, pauza de mai bine de un mileniu pe care o cunosc aparițiile Ateneului se încheie odată cu apariția germenilor ideilor revoluționare ale Luminilor care marchează profund civilizația Occidentului. Măsura în care recuperarea

Similarly to numerous other examples of architectural programs of Classical Antiquity, the Athenaeum disappears for a long period that stretches until the dawn of the Modern Age, when it is subjected to an extensive revival in the most diverse forms. Modern athenaeums appear either in similar configuration, as headquarters of some cultural societies starting from the 17th century, or in hybrid forms of other cultural architectural programs much easier to define since that period, such as libraries, theaters, which take the name of Athenaeum. The period of discontinuity of the program broadly overlaps with that of the Middle Ages, and among the most important sources that determine the threshold moments of this discontinuity is the Judeo-Christian cultural influence in the space of Western civilization as opposed to the humanistic, liberal attitudes associated with Classical Antiquity.

Certainly, the consequences that the Christian dogma brings regarding the purification of the classical heritage and implicitly on the programmatic adventure of the Athenaeum are much more varied, but the fading of the Christian doctrine under the Enlightenment and the establishment of Western civilization on the principles of Cartesianism coincides with the recovery and proliferation of the Athenaeum program. Beyond the variation of the late forms of recurrence of the program, whether it is a question of its continuity through metamorphosis and adaptation to the various environments in which the apparitions with their inherent cultural and identity implications take place, or whether it is the adoption of the name of the Athenaeum under the pretext of the symbolic baggage associated with it, the program propagates over time the values of ancient humanism, which come to be connected to the Enlightenment principles of the emancipation of the masses on scientific foundations.

Thus, the break of more than a millennium known by the appearances of the Athenaeum ends with the germs of the revolutionary ideas of the Enlightenment that deeply mark the civilization of the West. The extent to which the recovery

programului în multiplele sale variațiuni rezonază cu avântul pe care îl cunoaște schimbarea de paradigmă socială și culturală lasă loc de multiple interpretări, fie că este vorba de rezultatul unor manifestări nostalgice de recuperare a moștenirii trecutului sau, dimpotrivă, reprezintă o formă reactivă în acord cu fenomenele generalizate de democratizare a accesului la cultură și cunoaștere; cu alte cuvinte Ateneul devine reprezentarea unui ideal, fie cultural, identitar sau memorial, într-un moment de cumpănă caracterizat de problematici sociale și economice dintre cele mai complexe care încă nu întrevăd o soluționare.

Dimensiunea simbolică a programului arhitectural

Lămurirea statutului de program arhitectural este determinantă pentru stabilirea cadrului de referință care să suporte comparația dintre forma originală reprezentată de Athenaeum-ul lui Hadrian și formele de reviriment pe care acesta le cunoaște începând cu secolul al XVII-lea.

Dată fiind unicitatea formei Athenaeum-ului lui Hadrian în Antichitatea clasică, poate cea mai apropiată înțelegere a sa este aceea a unui tip cu totul particular de edificiu arhitectural în rândul altor asemenea clădiri cu trăsături și funcțiuni similare, care ajung să se cristalizeze prin repetabilitate ca programe autonome. Cu toate acestea, ceva din dimensiunea simbolică a Ateneului constituie pretextul recuperării sale moderne în limitele aceleiași familii de clădiri culturale sau educaționale, conferind din acest punct de vedere un anumit grad de autonomie aventurii programatice a Ateneului.

Diferența dintre cele două perioade ale evoluției Ateneului se stabilește între portretizarea idealului cultural și umanist antic, prin exemplul Athenaeum-ului lui Hadrian, și alterarea acestui ideal prin formele de recurență târzii. Interpretările moderne determină dinamismul programului care sub aspect funcțional pragmatic

of the program in its multiple variations resonates with the momentum of the social and cultural paradigm shift leaves room for multiple interpretations, whether it is the result of nostalgic manifestations of the recovery of the heritage of the past or, on the contrary, it represents a reactive form in accordance with the generalized phenomena of democratization of access to culture and knowledge; in other words, the Athenaeum becomes the representation of an ideal, be it cultural, identity or memorial, in a moment of balance characterized by social and economic issues among the most complex that still do not see a solution.

The Symbolic Dimension of the Architectural Program

Clarifying the status of the architectural program is decisive for establishing the frame of reference that supports the comparison between the original form represented by Hadrian's Athenaeum and the forms of revival that it knows starting with the 17th century onwards.

Given the uniqueness of the form of Hadrian's Athenaeum in Classical Antiquity, perhaps its closest understanding is that of a very particular type of architectural edifice among other such buildings with similar features and functions, which come to crystallize through repeatability as autonomous programs. Nevertheless, something of the symbolic dimension of the Athenaeum constitutes the pretext for its modern recovery within the limits of the same family of cultural or educational buildings, conferring from this point of view a certain degree of autonomy to the programmatic adventure of the Athenaeum.

The difference between the two periods of the Athenaeum's evolution is established between the portrayal of the ancient cultural and humanistic ideal, through the example of Hadrian's Athenaeum, and the alteration of this ideal through the forms of late recurrence. Modern interpretations determine the dynamism of the program

oscilează între: clădiri destinate dezbaterilor culturale care păstrează ceva din profilul antic al programului (ex. Ateneul Român), clădiri pentru învățământ care se nasc ca alternativă la mediul universitar medieval (ex. Athenaeum Illustre, Amsterdam), cluburi culturale (ex. Athenaeum Club, Londra), clădiri care au ca funcția principală de bibliotecă (ex. Salem Athenaeum), teatre (ex. Melbourne Athenaeum), clădiri asimilate căminelor culturale pentru aria localităților (ex. Ateneele Populare din România). În plus față de acestea, denumirea de Ateneu este preluată pentru pretenția atingerii unui anumit profil elitist al activităților desfășurate de clădiri cu funcțiunea de muzeu (ex. Chicago Athenaeum), hotel (ex. The Athenaeum Hotel, Londra), librărie (ex. El Ateneo Grand Splendid, Buenos Aires), dar și diverse publicații sau companii.

Astfel, dinamismul rezultat din variațiunea tuturor formelor moderne de apariție ale Ateneului, analizat din punctul de vedere al funcțiunilor prime ale clădirilor aflate sub această denumire, este o consecință a interpretărilor semnificațiilor originare ale programului.

Între cele două părți constituente care determină funcțiunea generică a Ateneului, funcțiuni prime ce țin de chestiuni utilitare pragmatice, specifice sau nu, și funcțiuni secunde, care vorbesc despre povestea din spatele edificiului arhitectural și de rolul și importanța acestuia într-un context mult mai extins, cele din urmă devin mult mai semnificative pentru parcursul programului. Metafora Ateneului, astfel definită de straturile secunde ale sale, se naște în spațiul de discontinuitate dintre sensurile originare și formele sale de recurență, metabolizare multiplelor interpretări dintre aceste două perioade determinând și mecanismele dinamice ale programului de adaptare la diferite medii culturale cu nevoile lor specifice. Statutul metaforic al edificiului arhitectural ne conduce dincolo de primele straturi funcționale sau ale percepției estetice, către ceea ce poate însemna o înțelegere poetică

which, from a pragmatic functional point of view, oscillates between: buildings intended for cultural debates that preserve something of the ancient profile of the program (e.g. the Romanian Athenaeum), buildings for education that were born as an alternative to the medieval university environment (e.g. Athenaeum Illustre, Amsterdam), cultural clubs (e.g. Athenaeum Club, London), buildings that have the main function of a library (e.g. Salem Athenaeum), theaters (e.g. Melbourne Athenaeum), buildings assimilated to cultural centers for the area of localities (e.g. Athenaeum Popular from Romania). In addition to these, the name Athenaeum is taken for the claim of achieving a certain elitist profile of the activities carried out by buildings with the function of a museum (e.g. Chicago Athenaeum), hotel (e.g. The Athenaeum Hotel, London), bookstore (e.g. El Ateneo Grand Splendid, Buenos Aires), but also various publications or companies.

Thus, the dynamism resulting from the variation of all the modern forms of appearance of the Athenaeum, which is analyzed from the point of view of the primary functions of the buildings under this name, is a consequence of the interpretations of the program's original meanings.

Between the two constituent parts that determine the generic function of the Athenaeum, primary functions related to pragmatic utilitarian issues, specific or not, and secondary functions, which talk about the story behind the architectural edifice and its role and importance in a much wider context, the latter become much more significant for the course of the program. The metaphor of the Athenaeum, thus defined by its second layers, is born in the space of discontinuity between the original meanings and its forms of recurrence, metabolizing the multiple interpretations between these two periods which also determine the dynamic mechanisms of the adaptation to different cultural environments with their specific needs. The metaphorical status of the architectural edifice leads us beyond the first functional layers or aesthetic perception, towards what can mean a poetic and affective

și afectivă a recuperării Ateneului, una mult mai profundă, totalizatoare, care conectează într-o oarecare măsură nevoile culturale ale individului cu spiritul epocii (Vianu, 2024).

Această metaforă a Ateneului, prinsă între cele două ipostaze istorice ale sale, ajută în cele din urmă la consolidarea statutului de program arhitectural sau al autonomiei acestui tip de edificiu arhitectural. În acest fel, comparația nu se mai concentrează pe temeiul continuității dintre cele două perioade de referință ale sale, ci poate fi înțeleasă ca o evoluție a programului în timp. Dinamismul formelor sale caracterizat de procese de asimilare sau hibridizare în această a doua etapă de recurență ajunge să fie identificat cu însuși metabolismul procesului de evoluție a programului.

Înțelegerea programului prin intermediul metaforei din jurul său ajunge să fie determinantă întrucât aceasta devine un echivalent al funcțiunii sale simbolice care reprezintă cea mai importantă dintre părțile sale constituente și principalul argument al recurențelor sale târzii, odată cu amplele transformări sociale și culturale petrecute sub Lumini.

Pentru descoasarea straturilor percepției în cazul Ateneului, straturile aparente legate de schema funcțională sau spațială, elemente stilistice, de expresie arhitecturală sau rațiune tectonică, în cele mai multe dintre cazuri acestea fiind tributare limbajului clasic, au o importanță secundară pentru identitatea programului așa cum reiese din surprinderea evoluției sale. Pentru aventura programatică a Ateneului, straturile *de spate* ale percepției estetice sensibile care vorbesc despre maniera de interpretare, prin recursul la ideile simbolice ordonatoare din jurul său și adaptarea acestuia la mediile culturale în care au loc aparițiile, devin mult mai importante pentru percepția generală asupra sa și a caracterului evocator al acestuia (Hartman, 1974).

understanding of the recovery of the Athenaeum, a much deeper, totalizing one, which to some extent connects the cultural needs of the individual with the broader spirit of the age (Vianu, 2024).

This metaphor of the Athenaeum, identified between its two historical poses, ultimately helps to consolidate the status of an architectural program or the autonomy of this type of architectural edifice. Thus, the comparison is no longer focused on the basis of continuity between its two reference periods, but can be understood as an evolution of the program over time. The dynamism of its forms characterized by processes of assimilation or hybridization in this second stage of recurrence ends up being identified with the very metabolism of the program's evolution process.

The understanding of the program through the metaphor surrounding it becomes decisive as it becomes an equivalent of its symbolic function which represents the most important of its constituent parts and the main argument of its late recurrences, together with the extensive social and cultural transformations that took place during the Enlightenment.

To unravel the layers of perception in the case of the Athenaeum, the apparent layers related to the functional or spatial scheme, stylistic elements, architectural expression or tectonic reason, in most of the cases these being tributes of the classical language, have a secondary importance for the identity of the program as it emerges from the surprise of its evolution. For the programmatic adventure of the Athenaeum, the back layers of sensitive aesthetic perception that speak of the manner of interpretation, by resorting to the ordering symbolic ideas around it and adapting it to the cultural environments in which the appearances take place, become much more important for the general perception of it and its evocative character (Hartman, 1974).

În privința variațiilor pe care programul de Ateneu le cunoaște odată cu formele sale de recurență, în relație cu forma sa istorică originală, dar și în ceea ce privește raportarea acesteia din urmă la alte programe antice similare în chestiunea probării statutului autonom al Ateneului, aparițiile sale se apropie de comandamentul albertian *commoditas* (Choay, 1980) care desemnează răspunsul articular al arhitectului la ideea de confort a utilizatorului. Din acest punct de vedere, răspunsul critic la adresa aparițiilor Ateneului se realizează pe baza observațiilor atente ale straturilor *de spate* ale programului, iar reprezentarea astfel conturată ajunge să fie racordată la datele culturale ale mediului de apariție. Chiar dacă este vorba doar de apetitul născut din nostalgia față de forma istorică a Ateneului și a încărcăturii sale implicite, sau că aceasta devine o formă intrinsecă pentru amplele schimbări aduse de Modernitate în spațiul occidental, funcțiunile secundare reprezentative pentru semnificațiile programului în oricare dintre cele două perioade istorice devin cele mai importante pentru deplină sa înțelegere.

Altfel spus, trecând peste definiția operațională care rezumă Ateneul la un spațiu destinat adunărilor culturale, nu se pot identifica în mod precis care sunt cu adevărat materializările acestor funcțiuni secundare, ale semnificațiilor și importanței programului într-un sens mai larg și care ar putea fi folosite ca argument de autoritate pentru revirimentul său, altele decât simpla denumire a programului, *Ateneu*. În acest fel, denumirea ajunge să devină o marcă culturală purtătoare a acestor semnificații, un factor de continuitate, dar și un indice față de apartenența la un filon identitar specific unui spațiu cultural în care are loc perpetuarea Ateneului, în speță cel al civilizației occidentale.

Viziunea critică asupra tuturor formelor de recurență ale Ateneului, în multiplele variațiuni pe care acestea le cunosc sub această denumire, se raportează la relația dintre forma edificiului arhitectural și scopul acestuia. Pentru Ateneu, în ceea ce privește discursul teoretic îndreptat către straturile

Regarding the variations that the Athenaeum program knows along with its forms of recurrence, in relation to its original historical form, but also regarding the relation of the latter to other similar ancient programs in the matter of proving the autonomous status of the Athenaeum, its appearances come close to the Albertian *commoditas* concept (Choay, 1980) which designates the articulate response of the architect to the idea of user comfort. From this point of view, the critical response to the appearances of the Athenaeum is made on the basis of careful observations of the back layers of the program, and the representation thus outlined ends up being connected to the cultural data of the environment of the appearance. Even if it is only the appetite born of nostalgia for the historical form of the Athenaeum and its implicit charge, or that it becomes an intrinsic form for the extensive changes brought by Modernity in the Western civilizational space, the secondary functions representative of the meanings of the program in either of the two historical periods become the most important for its full understanding.

In other words, going beyond the operational definition that summarizes the Athenaeum to a space intended for cultural gatherings, it is not possible to precisely identify what are really the materializations of these second functions, of the meanings and importance of the program in a wider sense and which could be used as an argument of authority for its revival, other than the simple name of the program, *Athenaeum*. In this way, the name ends up becoming a cultural brand carrying these meanings, a factor of continuity, but also an index to belonging to a specific identity strand of a cultural space in which the perpetuation of the Athenaeum takes place, in this case that of Western civilization.

The critical view on all forms of recurrence of the Athenaeum, in the multiple variations that they know under this name, relates to the relationship between the form of the architectural edifice and its purpose. For the Athenaeum, in terms of the theoretical discourse directed

de spate ale percepției sale estetice care lasă în plan secundar aspectele nelămurite ale configurației spațiale, problematica expresivității migrează către conceptul de *caracter* al arhitecturii, important pentru modalitatea în care funcțiunea simbolică a programului reușește să fie surprinsă formal, dar și adaptată la scopul individualizat al fiecărei noi apariții în parte.

Formele de recurență și dinamismul Ateneului

În ceea ce privește perioada de recurență a programului și a percepției din prezent asupra acesteia, metafora născută din ambiguitatea care caracterizează intervalul de discontinuitate în aparițiile Ateneului pare să joace un rol determinant în privința resorturilor revirimentului său din ultimele secole, în conformitate cu cadrul teoretic expus. Dimensiunea simbolică asociată acesteia, care suportă o adresabilitate universală, constituie mecanismul prin care are loc declinarea înțelesurilor originare, care sunt interpretate și adaptate în mod particular mediilor culturale în care au loc aceste noi apariții ale programului. Prin acest fenomen de resuscitare a Ateneului, în noi variațiuni desprinse din forma originală cu ale sale caracteristici imuabile, este descrisă o fațetă importantă asociată simbolismului său prin care este stabilită relația de apartenență dintre profilul cultural local al unei apariții și spațiul cultural mult mai amplu circumscris acestuia.

Simpla denumire joacă un rol important drept custode al bogăției sale de sensuri și interpretări, fiind adesea pervertită și adoptată de medii culturale care nu rezonază întru totul cu valorile umaniste antice asociate Ateneului. Din acest punct de vedere, poate fi vorba de o trecere în uzul comun a denumirii, preluată în modernitate și contemporaneitate în multiple contexte, parte dintre acestea disociate fenomenelor arhitecturale.

towards the back layers of its aesthetic perception that leaves the unclear aspects of the spatial configuration in the background, the issue of expressiveness migrates to the concept of *character* of the architecture, important for the way in which the symbolic function of the program manages to be formally captured, but also adapted to the individualized purpose of each new appearance in part.

Forms of Recurrence and the Dynamism of the Athenaeum

Regarding the recurrence period of the program and the current perception of it, the metaphor born from the ambiguity typical for the interval of discontinuity in the appearances of the Athenaeum seems to play a determining role regarding the springs of its revival in the last centuries, in accordance with the theoretical framework exposed. The symbolic dimension associated with it, which supports a universal addressability, constitutes the mechanism through which the original meanings are declined, which are interpreted and adapted in particular to the cultural environments in which these new appearances of the program take place. Through this phenomenon of the revival of the Athenaeum, in new variations derived from the original form with its immutable characteristics, an important facet associated with its symbolism is described through which the relationship of belonging between the local cultural profile of an apparition and the much wider cultural space circumscribed is established.

The simple name plays an important role as a storage of its wealth of meanings and interpretations, being often perverted and adopted by cultural environments that do not resonate at all with the ancient humanist values associated with the Athenaeum. From this point of view, it can be a transition into the common use of the name, taken over in modernity and contemporaneity in multiple contexts, some of which are dissociated from architectural phenomena.

Relațiile pe care le stabilește forma lexicală a denumirii, Ateneu, asociată unui tip de clădire, și înțelesurile pe care aceasta le dobândește în diversele contexte de apariție a programului se situează din punctul de vedere semantic între atributele *co-expresiei* (*coexpression*) și cel al *sin-expresiei* (*synexpression*). Dacă prin *co-expresie* înțelegem proprietatea denumirii de a avea mai multe înțelesuri în diferite contexte, în speță varietatea de semnificații pe care le primește Ateneul prin fiecare dintre aparițiile sale moderne, *sin-expresia* desemnează capacitatea termenului de a avea mai multe înțelesuri simultan (Haspelmath, 2023).

În acest fel, Ateneul se situează între *sin-expresia* denumirii care face referire la bogăția de sensuri atribuite perioadei antice și *co-expresia* acesteia rezultată din desprinderea de semnificații specifice pentru formele sale de recurență, în linia ordonatoare a înțelesurilor originare.

Primele forme de recuperare ale Ateneului sunt întâlnite în Vestul Europei începând cu secolul al XVII-lea, pe fondul amplelor schimbări pe care le cunoaște mediul social din punct de vedere cultural și economic, dar și al încercărilor de recuperare și înțelegere a moștenirii Antichității Clasice. Deși fiecare dintre formele sale de recurență are propria poveste, determinată de contextul istoric și spațial în care are loc apariția și pentru care pot fi extrase puncte de vedere critice cu privire la aventura programatică a Ateneului în ansamblu, există în contextul culturii occidentale anumite condiționări de ordin general care pot fi analizate pentru surprinderea rațiunilor din spatele resuscitării programului.

Un prim aspect important de amintit în direcția reevaluării moștenirii Antichității îl reprezintă preocupările din ce în ce mai accentuate pentru vestigiile arhitecturale începând cu secolul al XVIII-lea. Deși contextul regional al acestora fost unul tulbure de-a lungul a multor secole, mai cu seamă în spațiul elen, sunt consemnate importante preocupări începând cu acest secol cu privire la studierea

The relationships established by the lexical form of the term Athenaeum, associated with a type of building, and the meanings it acquires in the various contexts of the program's appearance are, from the semantic point of view, between the attributes of *coexpression* and that of *synexpression*. If by *co-expression* we understand the property of the word to hold several meanings in different contexts, in this case the variety of meanings that the Athenaeum receives through each of its modern appearances, the *synexpression* denotes the ability of the term to have several meanings simultaneously (Haspelmath, 2023).

Thus, the Athenaeum switches between the *synexpression* of the word possessing a wealth of meanings attributed to the ancient period and its *coexpression* resulting from the detachment of specific significance for its forms of recurrence, in the ordering line of the original ones.

The first forms of recovery of the Athenaeum are in Western Europe starting from the 17th century, on the background of the extensive changes experienced by the social environment from a cultural and economic point of view, as well as the attempts to recover and understand the legacy of Classical Antiquity. Although each of its forms of recurrence has its own story, determined by the historical and spatial context in which it occurs and for which critical points of view can be drawn regarding the programmatic adventure of the Athenaeum as a whole, there are certain general conditions in the context of Western culture that can be analyzed to capture the rationales behind the revival of the program.

A first important aspect to remember in the direction of the reevaluation of the heritage of Antiquity is the increasingly accentuated concerns for the architectural vestiges starting from the 18th century. Although their regional context was troubled in the course of several centuries, especially in the Hellenic space, important concerns are recorded starting from this point in relation with the study

ruinelor antice care au o contribuție importantă pentru evoluția fenomenului arhitecturii din această perioadă. În acest sens, este bine-cunoscută rivalitatea dintre membrii organizației engleze *Society of Dilettanti*, ai căror membri James Stuart și Nicholas Revett realizează o expediție importantă pentru a documenta vestigiile Greciei Antice și care publică în anul 1762 un prim volum din seria *Antiquities of Athens* cu reproduceri exacte ale arhitecturii clasice, și rivalul francez al acestora Julien-David Le Roy care reușise să publice înaintea acestora *Les ruines des plus beaux monuments de la Grèce*, în anul 1759 (Kelly, 2006).

Unul dintre motivele care alimentează preocupările acestei perioade pentru arhitectura antică este reprezentat de criza pe care o cunoaște limbajul clasic, cauzată de epuizarea potențialului său de expresivitate stilistică și, prin aceasta, de denaturarea raționamentelor sale tectonice (Moldovan, 2022). Noile preocupări arheologice aduc o nouă serie de observații, însă pe baza lor nu se poate întocmi o rețetă generalizată pentru frumusețea obiectivă asociată limbajului clasic, întrucât multiplele analize descriu o mare diversitate în ceea ce privește manierele de conformare a elementelor sale constituente. Totuși, metodologiile de analiză și observație arheologică dezvoltate în acest context pun bazele întemeierii de noi discipline, precum cea a Istoriei Artei, a cărui exponent este Johann Joachim Winckelmann, cunoscut și ca părinte al arheologiei moderne.

În aceeași ordine de idei, cu privire la apetitul pe care civilizația occidentală îl nutrește pentru lumea antică, trebuie menționate și formele specifice ale unui elitism cultural manifestat între secolele al XVII-lea și al XVIII-lea sub forma unor călătorii cu rolul de inițiere a tinerilor pentru accesarea la nivelul de pregătire culturală a claselor privilegiate. Sub denumire de *Le grand tour*, practica de formare a noilor generații nu avea alura unui capriciu impus de cutumele sociale ale vremii, ci reprezenta mai degrabă o formă dezinstituționalizată de desăvârșire a

of ancient ruins that have an important contribution to the evolution of the phenomenon of architecture from this period on. In this sense, the rivalry between the members of the English organization *Society of Dilettanti*, whose members James Stuart and Nicholas Revett carry out an important expedition to document the remains of Ancient Greece and which publishes in 1762 the first volume of the *Antiquities of Athens* series with exact reproductions of classical architecture, and their French rival Julien-David Le Roy who had managed to publish before them *Les ruines des plus beaux monuments de la Grèce* in the year 1759 (Kelly, 2006).

One of the reasons fuelling the concerns of this period for ancient architecture is represented by the crisis experienced by the classical language, caused by the exhaustion of its potential for stylistic expressiveness and, through this, by the distortion of its tectonic reasons (Moldovan, 2022). The new archaeological concerns bring a new series of observations, but based on them a generalized recipe for the objective beauty associated with the classical language cannot be drawn up, since the multiple analyzes describe a great diversity in terms of the conformation ways for its constituent elements. However, the methodologies of archaeological analysis and observation developed in this context lay the foundations for new disciplines, such as Art History, whose exponent is Johann Joachim Winckelmann, also known as the father of modern archaeology.

Along the same line, regarding the appetite that Western civilization nurtures for the ancient world, the specific forms of a cultural elitism manifested between the 17th and 18th centuries in the form of voyages with the role of initiating young people to access the level of cultural training for the privileged classes should also be mentioned. Under the name of *Le grand tour*, the practice of training the new generations did not have the allure of a whim enforced by the social customs of the time, but rather represented a deinstitutionalized form of perfecting educational training,

formării educaționale, prin aprofundarea semnificațiilor celor mai importante spații culturale pentru continentul european, cel al Romei și Greciei Antice (Mead, 1914).

Chiar și mediile franceze ale profesiei și ale învățământului de arhitectură din secolul al XVIII-lea prezintă interes programatic pentru investigarea vestigiilor antice. Astfel, studenții cu cele mai bune rezultate ale Academiei de Arhitectură de la Paris erau recompensați de către stat cu un premiu anual, denumit *Grand Prix de Rome*, care reprezenta o bursă acordată laureaților pentru o durată de trei ani la Roma. În acest fel, tinerii arhitecți aveau șansa de a lua contact nemijlocit cu practica de arhitectură a Antichității, fiind formați în spiritul și rigorile desprinse de studiere directă a vestigiilor arhitecturii clasice. Parcursul și instrucția studenților era unul riguros, ilustrând în acest fel preocupările dirijate pentru originile tradiției lumii antice care se definesc în spațiul occidental începând cu secolul al XVII-lea, în încercarea de a obține răspunsuri precise cu privire la interpretările deja cunoscute ale moștenirii clasice, dar și a noilor direcții posibile de urmărit (Moldovan, 2022).

Prezentarea acestor interese în spațiul arhitecturii, cu privire la inițiativele de reevaluare a moștenirii trecutului și a potențialului încă neexploatat al acestuia, rămâne subsidiară mult mai radicalelor schimbări la care este supus mediul social în ansamblu sub Lumini. În genere, miza acestor schimbări o reprezintă reșezarea lumii pe fundamente raționale, prin care adevărul se confundă cu evidența și care pune astfel bazele legăturilor puternice dintre filosofie și știință (Vianu, 2024), în sfera arhitecturii acesta identificându-se cu însuși demersul investigației critice.

În esență, perioada revoluționară caracterizată de fenomenele asociate Luminilor își propune ruperea de tradiție, iar pentru cazul particular al Ateneului și al aventurii

by deepening the meanings of the most important cultural spaces for the European continent, those of Rome and Ancient Greece (Mead, 1914).

Even the eighteenth-century French environments of the architectural profession and education have a programmatic interest in the investigation of ancient vestiges. Thus, the students with the best results of the Academy of Architecture in Paris were rewarded by the state with an annual award, called the *Grand Prix de Rome*, which represented a scholarship for a period of three years in Rome. In this way, young architects had the chance to make direct contact with the architectural practice of Antiquity, being trained in the spirit and rigors derived from the direct study of the remains of classical architecture. The course and instruction of the students was a rigorous one, illustrating in this way the concerns focused to the origins of the tradition of the ancient world that are defined in the Western space starting from the 17th century, in an attempt to obtain precise answers regarding the already known interpretations of the classical heritage, but also the new possible directions to follow (Moldovan, 2022).

The presentation of these interests in the space of architecture, regarding the initiatives to re-evaluate the heritage of the past and its still unexploited potential, remains subsidiary to the much more radical changes to which the social environment as a whole is subjected under the Enlightenment. Generally, the stake of these changes is the resettlement of the world on rational foundations, through which the truth is confused with the evidence and which thus lays the basis for the strong links between philosophy and science (Vianu, 2024), in the sphere of architecture this being identified with the very approach of critical investigation.

Basically, the revolutionary period characterized by the phenomena associated with the Enlightenment aims to break with tradition, and for the particular case of the

sale programatice, aceasta devine reperul temporal în care are loc resuscitarea și proliferarea ulterioară prin diversitatea formelor sale de recurență. Pentru a surprinde cel mai bine caracterul factorului de noutate reprezentat de recuperarea Ateneului și stabilirea în acest fel a unei alternative la alte programe arhitecturale similare din categoria celor educaționale sau culturale, este important de subliniat raportul pe care programul îl stabilește cu noțiunea de modernitate. În această privință este evaluată natura schimbătoare a modernității ca resursă de a furniza noi sensuri și repere estetice civilizației occidentale (Călinescu, 2005), în sialul cărora este cuprins și potențialul de semnificații al Ateneului.

Trebuie făcută distincția între două modalități de a ne raporta la schimbările secolului al XVIII-lea, între nuanțele modernității de tip programatic și cea de tip tranzitoriu. Dacă prima dintre acestea dobândește un grad mult mai ridicat de abstractizare prin asumarea modernității ca proiect cu obiective specifice în scopul restructurării sociale pe baza principiilor carteziene și astfel asumând rolul și responsabilitatea prezentului pentru atingerea acestor obiective, modernitatea de tip tranzitoriu presupune o privire mult mai subiectivă asupra prezentului. Din punctul acesta de vedere, accepțiunea de tip tranzitoriu asupra modernității se raportează cu predilecție la trecut și eludează componenta orientată către viitor ce implică forme de emancipare și progres, identificându-se în felul acesta cu atitudini de sine stătătoare precum cea de revoltă sau inovație, înțelese în paradigma de schimbare de dragul schimbării (Heynen, 1999).

Față de aceste definiții ale modernității, Ateneul dobândește un statut cu totul special deoarece programul nu reprezintă în totalitate un factor de noutate, fiind materializarea recuperării programului antic, însă prin multiplele sale apariții el asumă concomitent expresia de modernizare prin caracterul reactiv pe care îl dobândesc aceste forme ale sale în relație cu schimbările sociale ale perioadei,

Athenaeum and its programmatic adventure, it becomes the temporal landmark in which the subsequent resuscitation and proliferation takes place through the diversity of its forms of recurrence. In order to best capture the character of the novelty factor represented by the recovery of the Athenaeum and the establishment in this way of an alternative to other similar architectural programs in the category of educational or cultural ones, it is important to emphasize the relationship that the program establishes with the notion of modernity. In this regard, the changing nature of modernity is evaluated as a resource to provide new meanings and aesthetic landmarks to Western civilization (Călinescu, 2005), in which the potential of the Athenaeum's meanings is included.

A distinction must be made between two ways of relating to the changes of the 18th century, between the nuances of programmatic and transitional modernity. If the first of these acquires a much higher degree of abstraction by assuming modernity as a project with specific objectives for the purpose of social restructuring based on Cartesian principles and thus assuming the role and responsibility of the present for achieving these objectives, transitional modernity assumes a much more subjective look at the present. From this point of view, the transitional type acceptance of modernity relates with predilection to the past and eludes the future-oriented component that involves forms of emancipation and progress, in this way identifying itself with independent attitudes such as that of revolt or innovation, understood in the paradigm of change for the sake of change (Heynen, 1999).

Compared to these definitions of modernity, the Athenaeum acquires a very special status because the program does not entirely represent a factor of novelty, being the materialization of the recovery of the ancient program, but through its multiple appearances it simultaneously assumes the expression of modernization through the reactive character that these forms acquire in relation to

față de care programele arhitecturale educaționale sau culturale ale trecutului își pierd relevanța.

Cel mai semnificativ exemplu pentru statutul noilor forme de recurență ale Ateneului și comparația acestora cu programe arhitecturale existente din sfera culturală sau educațională îl reprezintă cazul universităților, prin transformările suferite de acestea în Epoca Luminilor. Mediul universitar din perioada Evului Mediu era compus din multiple centre cosmopolite adresate sau aflate sub oblăduirea erudiților lumii creștine. Începând cu secolul al XVII-lea, statutul universităților din veche orânduire socială își pierde relevanța odată cu ascensiunea descoperirilor și preocupărilor de ordin științific, fapt ce impune acestor centre educaționale să se reinventeze pe durata următoarelor secole sub forme instituționale aflate în administrarea statului (Forest et al, 2006).

Competiția privind statutul universităților prin formele de reviriment ale Ateneului este cel bine evidențiată prin exemplul Ateneului din Amsterdam, una dintre primele forme de recurență ale programului apărută încă din secolul al XVII-lea sub denumirea de *Athenaeum Illustre*, care avea să devină precursorul Universității din Amsterdam. Acesta apare sub forma unei instituții de învățământ privată, adaptată atent la nevoile trasate de comunitatea locală și care, în mod similar cu practicile educaționale contemporane, oferă o alternativă la oferta promovată de marile centre educaționale de tradiție ale perioadei. Diferența dintre *Athenaeum Illustre* și centrele universitare din Țările de Jos în secolul al XVII-lea este dată de scara la care cele două programe arhitecturale se adresează. Ateneele sunt rodul inițiativelor locale, ale orașelor, aflate sub finanțarea acestora și adaptate profilului și nevoilor punctuale ale lor prin diversificarea ofertei educaționale din această perioadă care se dovedește în general inaccesibilă celei mai mari părți a populației. Totuși, deși ateneele din acest context îndeplinesc funcția nobilă de

the social changes of the period, compared to which the educational or cultural architectural programs of the past lose their relevance.

The most significant example for the status of the new forms of recurrence of the Athenaeum and their comparison with existing architectural programs in the cultural or educational sphere is the case of universities, through the transformations they underwent in the Age of Enlightenment. The academic environment during the Middle Ages was composed of multiple cosmopolitan centres addressed to or under the influence of the scholars of the Christian world. Starting with the 17th century, the status of universities from the old social order loses its relevance with the rise of scientific discoveries and concerns, a fact that requires these educational centres to reinvent themselves during the following period of time under state-administered institutional forms (Forest et al, 2006).

The competition of the status of the universities through the revival forms of the Athenaeum is best highlighted by the example of the Athenaeum in Amsterdam, one of the first forms of recurrence of the program that appeared as early as the 17th century under the name *Athenaeum Illustre*, which would become the forerunner of the University of Amsterdam. It appears in the form of a private educational institution, carefully calibrated to the needs of the local community and which, similarly to contemporary educational practices, offers an alternative to the offer promoted by the great traditional educational centres of that period. The difference between the *Athenaeum Illustre* and the university centres of the Netherlands in the 17th century is given by the scale to which the two architectural programs address themselves. The Athenaeums are the fruit of local initiatives, of the cities, under their funding and adapted to their specific profile and needs by diversifying the educational offer of this period which generally proves inaccessible to the majority of the population. However, although the Athenaeums of this context fulfil the noble

democratizare a accesului la cunoaștere, este păstrată o ierarhie între acestea și centrele universitare, prin statutul diferit caracterizat de diferențe între prerogativele de care cele două se fac responsabile, printre care imposibilitatea Ateneelor de a conferi titlul de doctor (University of Amsterdam, n.d.).

Până la momentul Reformei, rolul universităților era mai degrabă unul ideologic, de protejare a intereselor Bisericii în fața autorității statale, însă odată cu ideile revoluționare ale secolului al XVIII-lea se răstoarnă ordinea medievală și relațiile de putere dintre cler și universități și implicit dintre universități și stat, iar noua paradigmă de reșezare a statului și vieții sociale în general pe fundamente raționale implică și liberalizarea valorilor universitare (Forest et al, 2006).

Perioada premergătoare evenimentelor care marchează Secolul Luminilor, acest moment de prag pentru cultura și civilizația occidentală, prezintă trăsăturile unei perioade de tranziție asemănătoare din punctul de vedere al fenomenelor asociate practicilor educaționale cu intervalul de timp care a caracterizat trecerea de la Antichitatea Clasică la Evul Mediu. Ambele momente reprezintă un moment propice sub aspectul tendinței de liberalizare a cunoașterii în diferite forme menite să conteste formulele educaționale instituite de autoritățile centrale. Spre deosebire de centrele monastice ale Evului Mediu timpuriu care continuă într-o oarecare măsură tradiția educațională a romanilor sau vechilor greci și care așază fundamentele autonomiei universităților de mai târziu, la apusul Evului Mediu au loc multiple transformări în privința programelor arhitecturale educaționale sau culturale, apărute pe fondul estompării limitelor dintre autoritățile în administrarea cărora se află (Forest et al, 2006).

În mod cert, dincolo de toate particularitățile mediilor culturale de recurență a Ateneului care determină în

function of democratizing access to knowledge, a hierarchy is preserved between them and the university centres, through the different status characterized by differences between the prerogatives for which the two are responsible, among which the impossibility of the Athenaeums to confer the title of doctor (University of Amsterdam, n.d.).

Until the time of the Reformation, the role of universities was rather an ideological one, to protect the interests of the Church before the state authority, but with the revolutionary ideas of the 18th century, the medieval order and the power relations between the clergy and universities and implicitly between the universities and the state were overturned, and the new paradigm of re-establishing the state and social life in general on rational foundations also implies the liberalization of university values (Forest et al, 2006).

The period preceding the events that mark the Age of Enlightenment, this threshold moment for Western culture and civilization, presents the features of a transition period similar from the point of view of the phenomena associated with educational practices to the time interval that characterized the transition from Classical Antiquity to the Middle Ages. Both moments represent a favorable moment in terms of the tendency to liberalize knowledge in various forms aimed at challenging the educational formulas established by the central authorities. Unlike the monastic centers of the early Middle Ages which continue to some extent the educational tradition of the Romans or the ancient Greeks and which lay the foundations of the autonomy of later universities, at the end of the Middle Ages multiple transformations took place regarding the educational or cultural architectural programs, which appeared on the background of the blurred boundaries of the authorities in whose administration they are (Forest et al, 2006).

Certainly, beyond all the particularities of the cultural environments of recurrence of the Athenaeum that

cele din urmă dinamismul metabolic al acestui program arhitectural, valorile imuabile ale umanismului asociate metaforei ideatice pe care acesta o reprezintă sunt cele care conferă reziliență statutului programului în raport cu multiplele sale hibridizări. Umanismul este conceptul care grupează acel set de valori ce au ca unic scop atingerea potențialului naturii umane, ale cărui origini se regăsesc în Grecia Antică, fiind preluat ulterior de romani, care dincolo de aspirația pentru atingerea acestui potențial inerent fiecărui individ în parte desemnează un ideal al conviețuirii dintre oameni (Fowler, 1999).

Preocupările umaniste în sfera arhitecturii se fundamentează pe o viziune integratoare care consideră aspectele tehnice ale edificării, condițiile de mediu, dar face apel și la științele socio-umane pentru a defini relației optime între modul de viață, nevoile utilizatorilor, și spațiul arhitectural. În opoziție cu accepțiunea umanistă a arhitecturii care sondează semnificațiile mult mai profunde ale programelor arhitecturale în raport cu locul, se situează atitudinile ideologice funcționaliste, caracterizate de o privire mult mai îngustă asupra arhitecturii, mărginită de preocupări precum standardizarea (Caciuc, 2023).

Luminismul pune sub semn de întrebare ordinea lumii așezată pe baze religioase și înțeleasă prin revelație de ordin divin, redirectionând totodată accentul pe valorile umaniste, pentru un individ socializat plasat într-o lume rațională orientată către progresul științific. Rațiunea este cea care înlocuiește dogma creștină, iar prin aceasta este evaluat pentru prima dată rolul activ al individului privit ca factor de reformă a societății (Fowler, 1999).

Ateneul, sub diversele sale forme de recurență, reprezintă materializarea unor atitudini reactive printre ale căror principale linii ordonatoare se numără democratizarea accesului la cunoaștere. În esență, aparițiile Ateneului în multiplele sale variațiuni devin pretextul pentru coagulare

ultimately determine the metabolic dynamism of this architectural program, the immutable values of humanism associated with the ideational metaphor it represents are what give resilience to the status of the program in relation to its multiple hybridizations. Humanism is the concept that groups that set of values that have the sole purpose of reaching the potential of human nature, whose origins can be found in Ancient Greece, being later taken over by the Romans, who, beyond the aspiration to reach this potential inherent in each individual, designate an ideal of coexistence between people (Fowler, 1999).

Humanist concerns in the sphere of architecture are based on an integrative vision that considers the technical aspects of the building, the environmental conditions, but also appeals to the social and human sciences to define the optimal relationship between the way of life, the needs of the users, and the architectural space. In opposition to the humanist understanding of architecture that explores the much deeper meanings of architectural programs in relation to the place, there are functionalist ideological attitudes, characterized by a much narrower view of architecture, bordered by concerns such as standardization (Caciuc, 2023).

The Age of Enlightenment questions the world order based on religious foundations and understood through revelation of divine order, at the same time redirecting the emphasis on humanistic values, for a socialized individual placed in a rational world oriented towards scientific progress. It is reason that replaces Christian dogma, and through this the active role of the individual seen as a factor of social reform is evaluated for the first time (Fowler, 1999).

The Athenaeum, in its various forms of recurrence, represents the materialization of reactive attitudes among whose main ordering lines are the democratization of access to knowledge. Fundamentally, the appearances of the Athenaeum in its multiple variations become the

socială în jurul unor preocupări culturale sau intelectuale, acest lucru determinând dinamismul din jurul său prin racordul fin care se realizează între apelul la funcțiunea simbolică a programului și la bagajul valorilor umaniste celebrate prin aceasta încă de la originile Athenaeum-ului lui Hadrian.

În ceea ce privește spațiul de adopție, formele care prezintă o coerență stabilă între funcțiunea culturală sau educațională a programului, expresia arhitecturală a acesteia, dar și pentru înțelegerea dimensiunii simbolice pentru istoria din spatele apariției, se regăsesc cu predilecție în spațiul civilizației occidentale. În prezent, sunt întâlnite manifestări ale Ateneului și în medii culturale dintre cele mai exotice, însă cele mai multe dintre aceste forme nu prezintă trăsături specifice ale programului, ci sunt doar materializări ale pretenției unui elitism exprimat într-un anumit domeniu prin simpla preluare a denumirii sale.

Dinamismul aventurii programatice a Ateneului rămâne totuși o particularitate a trecutului, întrucât deși există exemple încă active care au devenit importante repere culturale pentru mediile în care se inserează, așa-zise forme clasicizate ale programului, conceperea unor noi apariții ale sale în prezent pare a fi un lucru desuet într-o lume care tinde să-și proiecteze apogeul cultural pe un fond retrospectiv.

Concluzii

Studiul își propune investigarea aventurii programatice a Ateneului în cele două ipostaze caracteristice ale sale, cea antică originală și a perioadei sale de recurență. În acest fel, au fost urmărite resorturile din spatele revirimentului său după mai bine de un mileniu de discontinuitate a evoluției sale și natura proceselor de sinteză sau dezasimilare pe care le prezintă prin comparație formele caracteristice fiecăreia dintre aceste două perioade.

pretext for social coagulation around some cultural or intellectual concerns, this determining the dynamism around it through the fine connection that is made between the appeal to the symbolic function of the program and the baggage of humanistic values celebrated through it since the origins of Hadrian's Athenaeum.

Regarding the adoption space, the forms that present a stable coherence between the cultural or educational function of the program, its architectural expression, but also for understanding the symbolic dimension for the history behind the emergence, are found with predilection in the space of Western civilization. Currently, manifestations of the Athenaeum are also present in the most exotic cultural environments, but most of these forms do not present specific features of the program; they are rather materializations of the claim of elitism expressed in a certain field by simply adopting its name.

The dynamism of the Athenaeum's programmatic adventure remains a peculiarity of the past, since although there are still active examples that have become important cultural landmarks for the environments in which they are inserted, so-called classicized forms of the program, the conception of new appearances of it in the present seems to be an old-fashioned thing in a world that tends to project its cultural apogee on a retrospective background.

Conclusions

The study aims to investigate the programmatic adventure of the Athenaeum in its two characteristic hypostases, the original ancient one and its period of recurrence. In this way, there are presented the springs behind its revival after more than a millennium of discontinuity in its evolution and the nature of the processes of synthesis or dissimilation for each of these two periods.

Dintre elementele constituente ale programului, cea mai semnificativă pentru parcursul istoric al Ateneului rămâne funcțiunea sa simbolică care conduce la variatele interpretări moderne ale sale, fenomen ce caracterizează dinamismul din jurul său.

Aventura Ateneului poate fi privită ca sumă a formelor pe care acesta le cunoaște în diferite spații culturale locale, traduse ca materializări ale valorilor ideale umaniste reprezentate de acesta încă din Antichitate. În acest fel, aventura programatică a Ateneului se identifică cu însuși dinamismul metabolic desprins din metamorfozele cunoscute de fiecare apariție în parte față de direcțiile ordonatoare trasate la originile antice.

Cu alte cuvinte, semnificațiile programului sunt conferite de suma sensurilor particulare ale fiecărei forme a Ateneului, indiferent de variațiunile acesteia în raport cu reperul original. Transferul permanent de sens, între aceste forme reprezentând cele două perioade de referință pentru istoria programului, este cel care conferă autonomie fenomenului arhitectural și legitimează continuitatea sa istorică. Dinamismul este dat de mulțimea poveștilor individuale, pe de o parte, iar pe de altă parte de materializarea acestora în edificii arhitecturale adaptate nevoilor contextuale locale, atât din perspectivă funcțională, cât și simbolică. Metabolismul dinamic al Ateneului devine o reverberație a contextului cultural și istoric care determină aventura sa, momentele de continuitate și discontinuitate, iar de aceea devin mai importanți factorii care au condiționat parcursul său pentru a putea observa în mod izolat fiecare apariție a sa, de la particularitățile specifice arhitecturale, funcționale, până la poveștile din spatele acestor forme de reviriment.

Ambiguitatea care însoțește istoria Ateneului și implicit încercările de încadrare a sa în rigorile teoretice specifice arhitecturale rămâne legitimă până în prezent. Începând cu aparenta singularitate a formei sale antice reprezentată

Among the constituent elements of the program, the most significant for the historical course of the Athenaeum remains its symbolic function that leads to its various modern interpretations, a phenomenon that characterizes the dynamism around it.

The Athenaeum's adventure can be seen as the totality of the forms it knows in different local cultural spaces, translated as materializations of ideal humanistic values represented by it since Antiquity. The programmatic adventure of the Athenaeum is thus identified with the very metabolic dynamism derived from the metamorphoses known by each individual appearance in relation to the ordering directions drawn at the antic origins.

In other words, the meanings of the program are conferred by the sum of the particular meanings of each form of the Athenaeum, regardless of its variations in relation to the original reference. The permanent transfer of meaning, between these forms representing the two relevant periods for the history of the program, is what confers autonomy to the architectural phenomenon and legitimizes its historical continuity. The dynamism is given by the multitude of individual stories, on the one hand, and on the other hand, by their materialization in architectural edifices adapted to local contextual needs, both from a functional and symbolic perspective. The dynamic metabolism of the Athenaeum becomes a reverberation of the cultural and historical context that determines its adventure, its moments of continuity and discontinuity, and therefore the factors that conditioned its course become more important in order to be able to observe individually each of its appearances, from the specific architectural and functional particularities, to the stories behind these forms of revival.

The ambiguity that accompanies the history of the Athenaeum and implicitly the attempts to frame it in the specific architectural theoretical rigors remains legitimate to this day. Starting with the apparent singularity of its

de Athenaeum-ul lui Hadrian, ale cărei urme nu sunt elucidate decât sub aspectul unor ipoteze fundamentate de noi descoperiri arheologice, iar ulterior prin diversitatea formelor de recurență, Ateneul ajunge să se identifice cu metafora rezultată din confruntarea semnificațiilor celor două ipostaze ale sale.

Metafora programului, înmagazinată la nivelul simplei denumiri, dar purtătoare a întregului bagaj de semnificații, devine primul pretext al dinamismului interpretărilor programului. Ateneul rămâne în esență un fenomen arhitectural, dar cunoaște și preluări speculative ale denumirii tocmai prin apelul la simbolismul asociat acestuia.

Astfel, înțelegerea mult mai cuprinzătoare a Ateneului implică necesitatea unei sondări în adâncimea sensurilor sale umaniste care stau la baza autonomiei sale în rândul altor programe culturale sau educaționale cu care poate fi asociat din perspectivă strict funcțională.

Dacă aventura programatică a Ateneului s-a încheiat sau nu, rămâne o problemă deschisă. Cert este că vitalitatea programului rezidă în valorile umaniste enunțate încă din Antichitate, iar importanța acestora pentru cultura occidentală este incontestabilă chiar și în prezent.

Importanța studiului rezidă în paralela trasată între cele două ipostaze istorice ale Ateneului între care se stabilește un permanent schimb de semnificații cu privire la accepțiunea generică a programului. Astfel, posibile viitoare cercetări care tratează formele Ateneului asemenea unor punți către reperele neepuizate ale trecutului, nedisociind expresia arhitecturală de simbolismul asociat, pot oferi răspunsuri prețioase cu privire la implicațiile culturale mult mai profunde pe care le presupune istoria unui program arhitectural.

ancient form represented by Hadrian's Athenaeum, whose traces are only elucidated under the aspect of hypotheses substantiated by new archaeological discoveries, and later through the diversity of forms of recurrence, the Athenaeum ends up being identified with the metaphor resulting from the confrontation of the significances of its two stances.

The metaphor of the program, stored at the level of the simple name, but carrying the entire baggage of meanings, becomes the first pretext for the dynamism of the program's interpretations. The Athenaeum remains essentially an architectural phenomenon, but it also knows speculative takeovers of the name precisely through the appeal to the symbolism associated with it.

Thus, the much more comprehensive understanding of the Athenaeum implies the need to delve into the depth of its humanistic meanings that underlie its autonomy among other cultural or educational programs with which it can be associated from a strictly functional perspective.

Whether the Athenaeum's programmatic adventure is over or not remains an open question. What is certain is that the vitality of the program resides in the humanistic values stated since Antiquity, and their importance for Western culture is undeniable to this very day.

The importance of the study resides in the parallel drawn between the two historical postures of the Athenaeum characterized by a permanent exchange of meaning regarding the generic understanding of the program. Thus, possible future research that treats the forms of the Athenaeum like bridges to the unexhausted landmarks of the past, without dissociating the architectural expression from the related symbolism, can provide valuable answers for the much deeper cultural implications that the history of an architectural program implies.

Referințe / References

- Aurelius, V., (2006), *Liber de Caesaribus, editio bilinguis, Carte despre împărați*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”(RO) / Aurelius, V., (1994), *De Caesaribus*, Liverpool University Press (ENG).
- Caciuc, C. (2023), *Topohermeneutică și arhitectură: Malpas, Norberg-Schulz, Auret*, Editura Universitară „Ion Mincu”.
- Călinescu, M. (2005), *Cinci fețe ale modernității*, Polirom.
- Choay, F. (1980), *La Règle et le Modèle : Sur la théorie de l'architecture et de l'urbanisme*, Seuil.
- Egidi, R., Orlandi S. (2011), *Una nuova iscrizione monumentale dagli scavi di piazza Madonna di Loreto*, *Historika* V.1 N.1.
- Forest, J. J. F., Altbach, P. G., (2006) *International Handbook of Higher Education*, Springer, Dordrecht.
- Fowler, J., (1999) *Humanism: beliefs and practices*, Sussex Academic Press.
- Garcia, A. L., (2015a), *Los Auditoria de Adriano y el Athenaeum de Roma*, Firenze University Press.
- Garcia, A. L., (2015b), *Una revisión de las fuentes históricas que mencionan el Athenaeum de Roma*, *Universidad de Sevilla, Habis*, 46, 263-280.
- Hartman, N. (1974), *Estetica*, Editura Univers.
- Haspelmith, M., (2023), *Coexpression and synexpression patterns across languages: comparative concepts and possible explanations*, *Front. Psychol.* 14:1236853. doi: 10.3389/fpsyg.2023.1236853.
- Heynen, H., (1999), *Architecture and Modernity, A Critique*, MIT Press.
- Kelly, J. M., (2006), *Society of Dilettanti (act. 1732–2003)*, Oxford Dictionary of National Biography.
- Mead, W. E., (1914), *The Grand Tour in the eighteenth century*, The University Press Cambridge.
- Moldovan, H. R. (2022), *Arhitectură occidentală în secolul al XIX-lea – breviar de curs*, Ion Mincu University of Architecture and Urban Planning.
- Smith, W., (1875), *Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, John Murray.
- Șăineanu, L., (1929), *Dicționar universal al limbei române, ediția a VI-a*, Editura „Scrisul Românesc”.
- Vianu, Ș., (2024), *Sens interzis: Adevăr, devenire, locuire*, Polirom.
- University of Amsterdam. (n.d.), *From Athenaeum Illustre to University*. <https://www.uva.nl/en/about-the-uva/about-the-university/history/history.html>